

ՀԱՅ-ՀԱԲԵՇԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

Վենետիկի միսիոնարյանների «Բազմավեպ» ամսագրում 1847 թվականին (էջ 182 և շար.) տպված է մի հետաքրքիր բանաստեղծություն, որ Վենետիկ քաղաքի գովքն է հյուսում, հմբագրությունն իր տված ծանոթագրության մեջ նշում է, որ բանաստեղծությունը գրվել է 1500—1600 թվականների միջև: Մեզ համար ուշագրավն այն է, որ բանաստեղծությունը գրողն ապրել է 16-րդ դարում և որ նա իրեն անվանում է խաչատուր երեց Հաբեշացի:

Պատմության կողմից արձանագրված առաջին պաշտոնական նվիրակը, որին Հայ եկեղեցին ուղարկել է Հաբեշտան, եղել է Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ Նրուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունից: Գրիգոր եպիսկոպոսը Հաբեշտան և ապա Հնդկաստան է մեկնել 1652 թվականին: Նրա այդ նվիրակության մասին հաղորդում են Մեսրոպ Թադիստյանը («Պատմութիւն Հին Հնդկաստանի» աշխատության 3-րդ գրքի 7-րդ գլխում) և Աստվածատուր եպիսկոպոս Հովհաննեսյանը («Պատմութիւն Նրուսաղեմի», էջ 343): Նրուսաղեմի պատմագիրը գրում է. «Գրիգոր եպիսկոպոս ոմն շրջեալ քարոզութեամբ յաշխարհ եթովպիոյ մինչ ի Մուսա եկն անդուատ ի Քոդի (Գոա, Հնդկաստան) և քարոզութեամբ իւրով հաստատեաց զամենեւեան ի դաւանութիւն հայոց և ասորւոց»:

Գրիգոր եպիսկոպոսից մի երկու տասնամյակ հետո Հաբեշտան այցելություն է կատարել Հովհաննես արքեպիսկոպոս Աղթամարցին (Թուֆուշին), որը թողել է իր ժառանգությունը: Կարապետ եպիսկոպոսի հայտնաբերած այդ ուղեգրությունն ակադեմիկոսներ Բ. Տուրանը և Ն. Մառն ծանոթագրություններով լույս են ընծայել «Христианский Вестник» ամսագրում (1914 թ., էջ 6—

10): Նույն ուղեգրության մասին հետաքրքիր ուսումնասիրություն է գրել արևմտահայ հայտնի բանասեր Ա. Ալպոյաճյանը («Առաքելություն ի Հայկէստան ժէ դարուն», Կահիրե, 1946 թ.):

Երկու դար հետո 1867—1868 թվականներին, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրության խնդրանքով Հաբեշտան է մեկնել հայկական եկեղեցական հատուկ պատվիրակություն (Իսահակ արքեպիսկոպոս Բաբերդցի, Տիմոթեոս ծայրագույն վարդապետ Սափրիչյան և Եզեկիել սարկավագ)՝ անգլիացիների հետ գծոված Բեռլոլոսո երկրորդ նեգուս-նեգեշտի հետ բանակցելու և անգլիացի կալանավորներին ազատելու նպատակով: Հայ եկեղեցական պատվիրակության այս ուղևորությունն իր ժամանակի կարևոր իրադարձություններից մեկն է եղել: Պատվիրակության անդամ Տիմոթեոս ծայրագույն վարդապետ Սափրիչյանը (պոլսեցի) գրի է առել իր հուշերը՝ «Ներկամեայ պանդխտութիւն ի Հայկէստան» խորագրով երկու հատորի մեջ (Նրուսաղեմ, 1871 թ.), որ թարգմանվել է նաև անգլերենի, ֆրանսերենի և ապա գերմաներենի և աչքի ընկնող տեղ է գրավում հաբեշագիտության մեջ:

Մեր դարի սկզբին Ազգիս-Արեւա է ուղարկվել որպես Նթովպիո հայոց հոգևոր հովիվ Տ. Մկրտիչ քահանա Չլդատյանը, որի Ազգիս-Արեւա ժամանումը մանրամասն նկարագրվել է ժամանակի հայ մամուլում, մասնավորապես «Արարատ» ամսագրում (1905 թ., էջ 532, 619, 819):

Ազգիս-Արեւայի նորակառույց հայ եկեղեցին օծելու համար 1928 թվականին Հաբեշտան է ուղևորվել Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանը, որն իր ուղևորությունը գրի է առել և հրատարակել («Ուղևորութիւն յԵթովպիա», Կոստանդնուպոլս, 1930):

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1956 թվականի № IV—V-ից, VI-ից և VIII—IX-ից:

Գրք

Ռուսական հարեշաղկապության հիմնադիր պրոֆ. Վ. Վ. Բոլոտովն զբաղվել է նաև հայ-հարեշական եկեղեցական հարաբերությունների հարցով և առանձին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում մեզ այդ հարցի վերաբերյալ: Նրա աշակերտ հարեշագետ աղագեմիկոս Բ. Տուրանը մտադրել էր հատուկ աշխատություն գրել հայ-հարեշական հարաբերությունների մասին, և իր այդ նպատակին իրագործելու համար 1910 թվականին նա ժամանում է Էջմիածին, որտեղ ուսումնասիրում է Մատենադարանի հարեշերեն ձեռագրերը: Պետերբուրգ վերադարձին աղագեմիկոս Տուրանը Արևելագիտական ընկերությունում հատուկ զեկուցում է կարգում հայ-հարեշական եկեղեցական հարաբերությունների մասին: Նրա այդ զեկուցումը 1912 թվականին լույս է տեսել օտաերեն հետևյալ վերնագրով. «Հայ-հարեշական հարաբերությունները»: Փաստեր: Էջմիածնի Մատենադարանի եթովպերեն պատասիկները Ազոթներ և եթովպերեն ձեռագրերում Ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված հարասություններ:

Աղագեմիկոս Տուրանի 17 էջանոց այս փոքրածավալ աշխատության մեջ կարգում ենք.

«Հարեշական եկեղեցու վրա Հայ եկեղեցու ազդեցությունը մենք կարող ենք նկատել մեկ արձանագրված փաստից:

Կերնա Դենդելի թագավորության շրջանի համառոտ ժամանակագրության մեջ 1539 թվականի մասին կարգում ենք. «Այդ ժամանակ Զատիկի հարցում սկսված հալածանքների հետևանքով տարածաշրջանային ծայր առավ եթովպական ժողովրդի մեջ: Ոմանք առում էին, թե Զատիկը պետք է տոնվի միազայի 18-ին (այսինքն 13-ին), իսկ նրանք, որոնք դիտեին տերունական կարգը, հավատի գործում համաձայն էին թագավորի հետ և հեռական Պասերը տոնեցին միազայի 10-ին, իսկ քրիստոնեական Զատիկը՝ 11-ին (այսինքն 6-ին)»:

Պրոֆ. Վ. Վ. Բոլոտովն ապացուցել է, որ տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է հայկական հայտնի Մուղղաթիին, որը նշված տարին իրոք ընկնում էր այսինքն 6-ին և ըստ Դյուլորիկի, եթովպացիները նրուսադեմում իրոք որ Պասերը կատարում էին հայերի հետ: Նգիպոստում և Հարեշատանում Զատիկը միշտ էլ տոնում էին ուղղափառների հետ և հիշյալ դեպքը, թվում է, միակն է, երբ գտնվել են հայկական սովորույթին հետևելու կողմնակիցներ, սովորույթ, որն առաջ ընդհանուր միաբնական էր: Հարեշատանի աստվածաբանական գրականության մեջ նույն-

պես կան օղակներ, որոնք նրան կապում են Հայաստանի հետ: Բայց դրանք արդեն վերաբերում են միջնորդ թարգմանություններին և, համեմատյալ զեպս, զեհես ստուգման կարիք ունեն: Դրանց թվում կարելի է դասել ա) ճառ Հիսուս Քրիստոսի աստվածության մասին՝ ընդգեմ հրեից, որ վերագրվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին և մտնում է եթովպական «Սինոդոս» կանոնագրքում. բ) Հատվածներ Ս. Գրիգորի հարասություններից, որ մտել են «Հայերի հավատ» դավանաբանական ժողովածուի մեջ. գ) Ս. Գրիգորին վերագրված հարասություն, որ զետեղվել է Միսրանների ձեռագրերի վերջում՝ Մենդյան տունին և լի օրերը կատարելու համար. սա հին է և պարունակում է շատ հին մասեր, որոնք նրան մերձեցնում են առաքելական որոշումների հարասության հետ. դ) Հատվածներ «Հայաստանի արքեպիսկոպոս եպիփաղսիոսի դավանաբանական դրույություններից», որոնք զետեղված են միևնույն «Հայերի հավատ» միաբնական դավանաբանական ժողովածուի մեջ: Այս ամենը վերաբերում է թարգմանական գրականությանը, մեծ մասամբ արարերենից, և կատարված է ոչ շուտ քան 16-րդ դարի վերջերը: Ավելի վաղ շրջանին է վերաբերում եթովպական Սինաքսարի թարգմանությունը, որի մեջ Ս. Գրիգորը և նրա շարքը աչքի ընկնող տեղ են դրավում: Մասկարամի 19-ին (սեպտեմբերի 16-ին) նշված է Ս. Գրիգորի հիշատակի կատարումը, ինչպես նաև 29-ին և 30-ին նշված է հիշատակի կատարումը կին նահատակներ Արսիմայի և Ագաֆիայի, որոնք համապատասխանում են Ս. Հովիթիմիին ու Ս. Գայանեին: Բացի դրանից, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, «մարտիրոս առանց արշան հեղման», նշված է տախսաթի 15-ին (զեկտեմբերի 11-ին), ինչպես մենք այդ գտնում ենք զպաթեների մոտ... Բացի դրանից, եթովպական գրականության մեջ կա Ս. Գրիգորի ավելի ընդգեմակ վարքը, որ զետեղված է «Մարտիրոսների սխրագործությունները» ժողովածուի մեջ, որը զրի է առնվել 14-րդ դարի վերջերին կամ թե 15-րդ դարի սկզբին. դրա ազդույթը Աղաթանգեղոսի արաբական թարգմանությունն է, սակայն շարադրանքը շատ ավելի սեղմ է:

Եթե հավաստանք Բրյուսին, եթովպական գրականությունն իր գործիչների մեջ ունեցել է հայ արքա Գևորգին, որը մոտավորապես 1440 թվականին «Կույսի օրհնություն» խորագրով փառաբանություն է գրել ի պատիվ Տիրամոր: Դա ամենաախրված և ամենատարածված օրհներգություններից մեկն է, որն, ըստ որում, աչքի է ընկնում ոճի մաքրության, մի բան, որ կարող է չկապվել հեղինակի օտար ծագման հետ... Բայց Զոտամ-

բերը կարծիք է հայտնում, որ այդ Գևորգը նույն այն թարգմանիչն է, որ Ավետարանի լարչարանաց գլուխների վերաբերյալ հայ Պետրոս Առաքմանքի մեկնությունները թարգմանել է եթովպերենի:

Երբ Պետերբուրգի էքսիտաժն ստանում է «Կույսի օրհներգությունը» երկի եթովպերեն ձևագիրը, ակադեմիկոս Տուրանը, նկարագրելով այդ ձևագիրը, գալիս է այն եզրակացության, որ արքա Գևորգը հայ էր:

Հարե՛լ ուխտավորների մինչև էքսիտաժն հասնելու անժխտելի ազդեցությամբ հարե՛լերեն ձևագրերի առկայությունն է էքսիտաժնի նախկին ձևագրատանը, իսկ այժմ՝ Հայկական ՍՄԻ երևանի Պետական մատենադարանում: Տարակույս չի, որ այդ հարե՛լերեն ձևագրերը բերել են հարե՛լ ուխտավորները: Մեր պատմագրության մեջ վկայություն է պահպանվել այն մասին, որ 15-րդ դարի առաջին քառորդում Հայաստան եկած հարե՛լ երկու քահանաներ վերադարձին զոհվել են իրիզանում: Ստեփանոս վարդապետի վկայարանության մեջ հարե՛լ երկու քահանաների նահատակության մասին կարդում ենք. «Որք առաջնորդվեանք Սուրբ Հոգույն և սիրով Որդույն Միածին և նախախնամութեամբ Հօրն Երկնաւորի ելեալ յաշխարհէն իրեանց և եկին ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և կատարեցին զուխտս իրեանց և հասեալ երկիրս Հայոց շրջէն ի վանորայս Եւ յիտոյ եկեալ ի քաղաքն իրդան և անդ նահատակեցան ի ձեռաց այլազգեացն: Զոր եկեալ քրիստոնէիցն բարձին զմարմին երկուց սուրբ քահանայիցն հարաշ մարտիրոսացն և տաւալ ամփոփեցին ի վանքն Բարեձորի ՊԶ (1421) Թուականին հայոց»¹⁹:

Սակայն դավանակցության հիման վրա հաստատված եկեղեցական հարաբերությունները, փոխադարձ աչքելությունները հող են նախապատրաստել նաև կազմակերպական հարաբերություններ հաստատելու համար երկու եկեղեցիների միջև:

Հայ-հարե՛լական եկեղեցական կազմակերպական առնչությունների մասին առաջին վկայությունը թողել է Զ. Ղևոնդ Ալիշանը.

«...Եթովպիա. ի սմա նշանաւոր է ի յետին դարս եկեղեցական յարե՛լութիւն հայոց, փոխանակ հազարապետաց դրան եգիպտացոց վերատեսուչ եկեղեցեաց քնձայնով եթովպացոց»²⁰:

Դժվար է որոշակի բան հասկանալ այս ժշատ տողերից: Ալիշանը իր հիշատակած հետաքրքիր փաստերի աղբյուրները մատնա-

ցույց անելու սովորությունը չունի: Ակադեմիկոս Բ. Տուրանի հիշատակած ղեկուցման մեջ կա այսպիսի մի հետաքրքիր տեղեկություն, որը կարող է որոշ լույս սփռել Ալիշանի հաղորդած տեղեկության վրա.

«17-րդ դարի վերջերին, Հովհաննես Թադավորի օրով (1667—1682 թ. թ.— Զ. Բ.), երբ «Քրանկները» վերջնականապես վտարվել էին եթովպիայից, այնտեղ մենք տեսնում ենք նույնիսկ հայ եպիսկոպոս, որն ապրում էր այնտեղ ավելի քան մեկ տարի և վաշելում թագավորի սերը: Այդ եպիսկոպոսը հետագայում Փարիզում իր մի բարեկամ հայ վաճառականի հաղորդել էր, որ նեղուր Ղալտիական Պատրիարքարանի ուղարկած քահանայապետների աղիտությունից և կոպտությունից դժգոհ, արամադիր էր բանակցություններ սկսել հայերից առաջնորդ ստանալու համար: Այդ պատճառով էլ հոգևորականությունն սկսում է խեղճ նայել հայ եպիսկոպոսին և նրան կանխածել բարձր նվիրապետական ուսնձգություններ կատարելու մեջ: Այդ եպիսկոպոսն էլ հաղորդել էր, որ «Հայե՛լական թագավորի մոտ ծառայում էր մի հայ տեխնիկ, որը տեղացիներին վառող պատրաստել էր սովորեցնում: Հարգելի ակադեմիկոսն էլ սակայն մատնացույց չի անում այս խիստ արժեքավոր տեղեկության աղբյուրը: Պետք է նկատել, որ երբ ակադեմիկոս Բ. Տուրանը գրում էր այս տողերը, դեռևս կարապետ եպիսկոպոսը չէր գտել Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ուղեգրությունը, որի հրատարակությանը նա մասնակցում է երկու տարի հետո: Ամենայն հավանականությամբ, նեղուս-նեգեշտի Հովհաննեսի մոտ հյուրընկալվող հայ հոգևորականը Հովհաննես արքեպիսկոպոս Աղթամարցին է, որովհետև՝ ժղի ոչ կարացի կիսվ վասն վշտացուցանելույ զմեզ քահանային յաղապ հարցութիւնն օրինաց մերոց և հաւատոյ համար», — զանգատվում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսն իր համառոտ ուղեգրության մեջ: Նմանօրինակ պատկեր, իրադրություն մենք տեսնում ենք 19-րդ դարում, երբ հայկական եկեղեցական պատվիրակություն այցի էր գնացել Հարե՛լստան:

«Երանին թե, — հաղորդում է Սափրիչյանը, — նույն տարին գերաշնորհ Իսահակ սրբազանը և նվաստս Ըսար-Ամպա եկած ժամանակնիս լուր մը տարածվեցավ, թե Թեոդորոս Թագավորը խալտի առաջնորդն և անոնց ազգեն ձանձրացած ըլլալով, զրույցումը խնդրած ըլլա սուրբ Նրուսաղեմի հայոց պատրիարքն, որ եպիսկոպոս առաջնորդ մը-իքնն խրկե, որպիս զի խալտից անոնք ջնջվի Հայե՛լիստանն: Եվ արդարեւ այս լուրը Ապունա Սեւաժին (այսինքն Ղալտի

19. Զ. Մանանդյան և Զ. Աճառյան, «Հայոց նոր վկաներ», էջ 244:

20. Զ. Ղ. Ալիշան, «Միանկան», էջ 471:

ղովուն մեջ առարկություն եղավ մեր կողմեն քահանայից տգիտությունը, որոնք առանց օրինավոր ձեռնադրության հինգ հարյուրը մեկին քահանա կկոչվին, առանց նախելու անոնց վարքն ու բարքը, դիտությունն ու արժանավորությունը: Խոստովանեցավ ապունան ալ ասոր ապօրինավորությունը և հայտնեց, որ այսուհետև չպիտի ընդունի ինքը ձեռք դնել մեկուն վրա՝ առանց ընդունելու կանխավ ժողովրդյան հանձնությունն ու վկայությունը: Դարձյալ առարկեցինք Սուրբ Եկեղեցւոյ յոթը խորհրդոց խափանումն ու անոնց զեղծումները, պատմելով ժողովուն մեջ ինչ որ աշտը տեսեր և ականջոր լսեր էինք: Զարմացավ ապունան և զժվարությունը հավատաց մեր ըսածներուն, ու հարցուց ժողովականներուն, թե ստույգ են այս զեղծումները՝ թե ոչ: Զկրցին ուրանալ անոնք, բայց զիրենք ալ անմեղադիր ընելու համար, նախորդ առաջնորդներուն վրա դրին բոլոր հանցանքը: Անոնք, ըսին, իրենց հոգեւոր պաշտոնին մեջ թույլ գտնված են. ժողովուրդին չեն սորվեցուցած. մենք անոնց լեզուն չենք դիտեր, անոնք ալ մեր լեզվին ծանոթ չըլլալով՝ անմիջական խոսակցությունները դժվարացած են, և հետզհետե սկսած է զեղծումները եկեղեցւոյ մեջ, և անկի ժողովրդոց բարուց ու վարուց ալ ածանցած է: Մանավանդ թե հավելցուցին, մեկ առաջնորդ մը Հայապետանի բոլոր երկրին ի՞նչ օգուտ կրնա բնել, և ի՞նչ կարգ կանոն կրնա մտցնել ու սորվեցնել: Այս պատասխանները թերեւ իրավացի ըլլալով՝ ապունան ձայն չհանեց. բայց երբ լսեց անիկա, որ եկեղեցյաց մեջ կանթիղ մը և լույս չի վառիր, ալ չկրնալով համբերել՝ դարձավ ըսավ. «Ասոր ի՞նչ ունիր դրուցելիք. միթե ասոնց ալ պատճառ առաջնորդն են»: Հետո մեղմացնելով յուր ձայնը՝ դարձավ մեղի ու բոլոր ժողովականներուն ըսավ. «Աստուծով այս գայթակղելի կանոնադրությունները և զեղծումները կշիտկվին. երբ տեղերնիս հասնելու ըլլանք, ընդհանուր ժողով մը կկազմենք և հետզհետե բարեկարգություններ կհաստատենք»²⁴:

24. Տիմոթեոս Ժ. վրդ. Սափրիչյան, «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշխտան», հատ. Բ, էջ 148—149:

Անգլիացիների տված հրազենով և անգլիական զորքով նեգուս-նեգեշտի դարձած Քասսան (Հովհաննես Չորրորդը — 1868—1889 թ. թ.) անգլիացիների համար էլ զոհվեց Սուլթանի մահմեդականների դեմ մղած պատերազմում: Նրա մահից հետո նեգուս-նեգեշտիի տիտղոսին տիրացավ Շոաչի իշխան Մենելիբը՝ Մենելիբ Երկրորդ անունով: Մենելիբը Հարեշտանի պատմության նշանավոր միապետներից մեկն է: Նա իրեն շրջապատել էր նաև խորհրդական հայերով, որոնց նվիրվածությունը վստահ էր: Մեծ բարեկամությամբ նա կապված էր սերաստացի Պողոս Մարգարյանին, որը հավասարապես մասնակից էր եղել Մենելիբի թե՛ պատանեկան տարիների փորձություններին և թե՛ շափահասության շրջանի փառքին ու պատվին մասնակից եղավ: Պողոս Մարգարյանը խախուսեց Ազգիս-Արեւա կառուցելու միտքը և մասնակցեց նոր մայրաքաղաքի վայրի ընտրմանն ու կառուցմանը: Մենելիբի աջակիցը ռազմական գործում՝ հանդիսացավ աբարկիրցի Սարգիս Թերզյանը, որն անձնուրացությամբ ծառայեց Մենելիբին բարձրացնելու գործին: Ազոույի հայտնի ձախառմարտում (1896 թվականի փետրվարի 29) հարեշների տարած փառավոր հաղթանակի մեջ իր մեծ բաժինն ունի Սարգիս Թերզյանը, որը կարողացել էր, օգտագործելով Ֆրանսիայական հակամարտությունը, Ֆրանսիական զենքով նախապես զինել հարեշական բանակը: Արտասահմանյան մամուլն անգամ իր ժամանակին նշել էր Սարգիս Թերզյանի ծառայությունները հարեշական բանակը զինելու գործում, Թերզյանին անվանելով «հարեշական Բիսմարկ»:

Մենելիբ Երկրորդի օրով նորից հարուցվում է հայ-հարեշական եկեղեցական հարաբերություններին կազմակերպական ուղղություն տալու հարցը: Մենելիբի դաժաժառանգ Ռաս Մարոնենը, Ազոույի հերոսներից մեկը, Ֆրանսիա կատարած այցելության ժամանակ Մարսելում արևմտահայ հայտնի հասարակական գործիչ Մինաս Չերազին ասում է.

«Եթովպական Եկեղեցին և Հայ Եկեղեցին բույրեր են: Հայերը մեր բարեկամներն են»²⁵:

25. «Բազմավեպ», 1905 թ., էջ 462:

